

РЕЦЕНЗІЇ

Шандра В.С.

Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

Вихід у світ цієї монографії збагатив історіографію широкою схемою інтерпретації історії України ХІХ – початку ХХ ст., підняв рівень її концептуалізації, заповнивши певну, і то дуже суттєву прогалину в сучасному українському наративі. За своїм дослідницьким масштабом і науковими результатами праця виходить за рамки української національної історії і виявляє певну логіку розвитку історичної науки, бо подібні книжки з'явилися нещодавно і в історіографічному доробку сусідніх з Україною держав. Стає очевидним, що історія державних інституцій перетворюється на самодостатній, важливий напрям наукових досліджень, поволі набуваючи ролі своєрідного інструментарію, за допомогою якого можна переглядати та збалансовувати підходи до імперського періоду в історії України.

Перше, що впадає в око, – це величезне джерельне коло та історіографія монографічного дослідження. Обсягу опрацьованого і залученого у дослідження матеріалу можна позаздрити. Валентина Шандра використала не лише об'ємний і різноманітний архівний пласт документів, але й велику кількість законодавчих актів Російської імперії ХІХ ст., мемуарну літературу, епістолярій та матеріали преси. Залучаючи ці джерела, вона не вагаючись ділиться з читачем вартісними спостереженнями і пропозиціями щодо можливостей їх подальших досліджень. Та це й не дивно, адже тривала робота в ЦДІА України у м. Києві, де зберігаються основні архівні фонди, які стали вагомою джерельною базою монографії, дала свої результати. Напевно, звідти йде той інформативний багаж, який наклався на бажання дізнатися, яким же було минуле суспільства, російської політичної системи і ролі державних посадових осіб. Уже перша частина книжки з характеристикою джерел надає дослідженню високого наукового і практичного значення.

Не можна не відмітити, що автор виявила також глибокі знання не лише українських (Д.І.Дорошенко, М.Д.Антонович), російських (Л.М.Лисенко, С.В.Мироненко, О.В.Морякова, А.В.Ремньов, О.І.Міллер, Л.Є.Горизонтов, Н.Дубініна, Н.П.Матханова), а й зарубіжних (З.Когута, А.Кашелера, К.Мацузато, Д.Бовуа, Т.Полвінен, Дж.Ле Донна) наукових праць з історії державних інституцій, які здійснювали управління в набутих землях, забезпечуючи тривалу цілісність Російської імперії. Автор з'ясувала концептуальні засади кожного з авторів, зауважуючи одну з характерних відмінностей української історіографії від російської, яка полягає в тому, що перша майже не приділяла уваги і, як наслідок, недооцінювала історію державних установ ХІХ – початку ХХ ст. Своєю метою вона визначила подолання цієї вади.

Щодо державних установ, то після появи книжки видається дивним, чому діяльність генерал-губернаторств так довго не ставала предметом спеціального вивчення?! Далися ознаки ідеологічні схеми на кшталт “дружби народів”, відкидаючи які, українські історики набувають незалежних і незаангажованих суджень, відмежовуючись і від імперської, і від української та російської радянських історіографій. Отож, слід віддати належне дослідниці, яка, відштовхуючись не від теорії, а від фактичного архівного матеріалу, змогла окреслити особливий правовий статус українських територій у складі Російської імперії (генерал-губернаторств). Адже саме ця форма влади свідчила про відмінність управління набутими зем-

лями в межах Російської імперії після їх військово-політичної інкорпорації. Авторці вдалося встановити й переконливо довести, що саме ця інституція з'ясувала базові відмінності українських історичних регіонів у моделі Російської імперії і сприяла їх ліквідації. Для виконання завдань, отриманих від верховної влади, генерал-губернаторами призначали сановників, здатних проводити гнучку політику, постійно вдаючись до компромісів і співпраці з місцевими елітами. Вивчення історії функціонування кожного з генерал-губернаторств – Малоросійського, Новоросійського і Бессарабського та Київського – здійснювалося в річці порівняльно-історичного методу, що дозволило виявити спільні та особливі складові інтеграційної політики центру щодо українських історичних регіонів. У рамках цього підходу також окреслити геополітичний аспект їхньої діяльності, адже два з названих генерал-губернаторств були прикордонними.

Автор основну увагу зосередила на вивченні історії генерал-губернаторств, але читач помітить, що для внесення їх до складної ієрархії державної влади довелося постійно зупинятися й на губернських та повітових установах, принципах їх підпорядкування та функціях. Отже, в дзеркалі історії генерал-губернаторств в Україні тією чи іншою мірою подається вся система державного управління та її еволюція з кінця XVIII, упродовж усього XIX і до початку XX ст.

Червоною ниткою проходить з'ясування передумов та причин, які обумовили появу генерал-губернаторств, і, як виявилось, вони були різними, але підпорядковані одній меті – інтегруванню українських губерній у складі Російської імперії. Авторці вдалося на значній джерельній і історіографічній базі показати діалектичні суперечності у функціонуванні генерал-губернаторів. Обізнані з місцевою специфікою, вони не завжди виконували розпорядження центральних органів щодо подолання соціальних і господарських особливостей. Ця державна інституція визначала час і обсяг поширення на генерал-губернаторство загальноросійських законів, ураховуючи при цьому ставлення до російської присутності місцевої еліти, яка, своєю чергою, намагалася використати імперський потенціал у власних інтересах.

Окреслюючи багатогранні функції генерал-губернаторств як унікальної інституції на теренах Російської імперії, автор виділяє головні з них: подолання протистояння місцевих еліт, приведення у відповідність із загальноросійським місцевим законодавством, контроль за формуванням бюрократичного апарату. Об'єднує їх зрощення, що цілеспрямовано здійснювалося в політичній, соціально-економічній і культурній сферах, із використанням гнучких управлінських засобів. А коли тих бракувало, то генерал-губернатори вдавалися й до силових методів, які найчастіше застосовувалися у Київському генерал-губернаторстві. Саме генерал-губернатори, на думку дослідниці, поступово легітимізували імперський устрій на набутих імперією землях, вдаючись до найрізноманітніших заходів, й до них, не в останню чергу, слід віднести державну ідеологію на зразок “київського спадку” та імперську культуру. Вони координували діяльність усіх органів місцевої адміністрації, поєднавши в собі функції політичного, військового, адміністративно-поліцейського й соціально-господарського нагляду в кожному з історичних регіонів. У фокусі дослідниці перебували не лише функції цієї інституції, а й конкретні постаті генерал-губернаторів, від особистих якостей яких багато залежало. Адже вони, коли ініціювали центр, виходили з історичних умов, а інколи й місцевих інтересів, причому спрямовували, конкретизуючи його політику, узгоджуючи її з власним баченням проблем. Чого лише вартє спорудження адміністративних будівель, яке переконливо свідчило про велич і могутність Російської імперії.

Потрібно відмітити, що автору монографії вдалося подолати традиційний, обтяжений безликістю, так званий суб'єктивний фактор, у ставленні до особистостей і не лише генерал-губернаторів, а й їхнього управлінського апарату. Як ці сановники, так і чиновники генерал-губернаторських канцелярій залежно від власних мотивацій, зокрема й меркантильних інтересів, а подекуди і від ментальних особливостей несли службу, в результаті якої інтеграційні процеси то пришвидшувалися, а то гальмувалися. Доречним у зв'язку з цим є вміщення в кінці монографії портретів генерал-губернаторів, серед них і рідкісних, що значно збагачує словесний опис цих державних діячів минулого.

Автору монографії постійно доводилося звертатися до соціальної структури суспільства кожного із країв, адже генерал-губернатори намагалися привести її до російського зразка. Завдяки цьому В.Шандрі вдалося збагатити наші знання про такі соціальні прошарки, які варті окремих досліджень. Як засвідчила третя частина книжки,

присвячена Малоросійському генерал-губернаторству, проблема українських козаків була болючою для Російської імперії впродовж усієї першої половини XIX ст. Те ж саме можна зауважити і про дворянство Лівобережної України, не кажучи вже про правобережну шляхту, над практичними рекомендаціями щодо її впорядкування працювала ціла група чиновників генерал-губернаторів з особливих доручень. Внаслідок подібних звернень авторів на фоні діяльності генерал-губернаторств України вдалося з'ясувати малознані або й невідомі грані історичних подій, що відбувались в Україні. Серед них слід назвати ставлення київських генерал-губернаторів до національних рухів і, зокрема, до українського націотворення. Валентина Шандра вдало підмітила, що селянство було тією основою, яка по-своєму поєднувала взаємовиключні інтереси російської влади і українофілів.

Цікаво і обґрунтовано висвітлені особливості інтеграції Лівобережної, Правобережної та Південної України та Криму, що зумовлювало різні методи та способи досягнення цієї мети. Лише у Правобережній Україні, де інтеграційним та русифікаторським процесам протидіяли польські землевласники, вони обумовлювали, переважно, репресивні методи інтеграції.

Надзвичайно важлива для порівняння таблиця територіального розміщення всіх генерал-губернаторств у Російській імперії із хронологічними межами їх існування, вміщена у книжці у розділі “Додатки”. Доволі інформативною є також синхронна таблиця перебування на посадах кожного з генерал-губернаторів у трьох генерал-губернаторствах. Однак, із додатків найціннішими є, все ж таки, довідкові таблиці про сучасні архівно-діловодні структури фондів, колишніх архівів канцелярій генерал-губернаторів. Кожному дослідникові, який працює в архіві, вони стануть у великій пригоді, адже цілеспрямовано вкажуть, звідки слід вести евристичний пошук потрібних документів.

Поряд із цим маємо нагоду підказати автору монографії ряд неточностей, виявлених в її дослідженні. Як фахівцю з поземельних відносин мені кинулися в очі деякі розбіжності у трактуванні окремого фактичного матеріалу. В.Шандра зазначає, що чиновники Генерального штабу російської армії, в період приєднання Правобережної України до Російської імперії, склали карти казенних маєтків і одночасно виявляли відмінність їх статусу, зокрема існування казенних маєтностей, спадкових і не спадкових казенних маєтків, дані за службу та переуступлені посесорам тощо (с.266). До терміну спадковий казенний маєток в дужках надано пояснення – довічні. Потрібно підкреслити, що поєднання в цьому випадку юридичного статусу “довічного володіння” і “спадкового володіння” є неточним. Довічне володіння казенними маєтками було суто польською майновою інституцією. Вона передбачала дарування польським королем або сеймом казенного маєтку в довічне привілейоване володіння одній особі, яка мала право здавати цей маєток в оренду, переуступати за гроші свої права, але таке право на володіння зберігалось лише до того часу, доки відповідний привілейований власник не помирив. Отже, такі маєтності у спадщину не передавались.

Певні застереження викликають міркування на с.308, де зазначено, що чиншове землеволодіння не мало нічого спільного з орендою, а відносилось до безстрокового майнового права на землю. Тому потрібно уточнити, що дослідники форми чиншового землеволодіння порівнювали його із стародавнім римським інститутом спадкової оренди. В той самий час вони вказували на те, що чиншове землеволодіння не можна ототожнювати з орендою, яка передбачає строковість володіння нерухомістю. Не можна погодитись і з висловом “безстрокове майнове право на землю”. Його потрібно дещо змінити – “безстрокове право обмеженого володіння землею”. Адже ще римське право визначило, що право володіння передбачає право володіння, користування і розпорядження. Чиншове землеволодіння було обмеженим тому, що у цієї землі був верховний власник, якому чиншовик повинен був платити раз і назавжди встановлений фіксований платіж (чинш) за своє право володіння. Безстроковість такої інституції гарантувалася тим, що власник мав право відібрати землю чиншовика лише у випадку несплати чиншу. Отже, подібна форма землеволодіння була спадковою і не обмеженою строком. Чиншовик володів, користувався землею, а його право розпорядження обмежувалось тим, що він мав право продати право володіння на землю, а не саму землю, адже у неї також залишався верховний власник.

І на кінець, хочеться подякувати Валентині Степанівні Шандрі за професійно виконану працю, яка стане відліком наступних досліджень, адже заданий високий рівень, істотне розширення наукового інструментарію зобов'язує істориків посилено працювати, щоб досягти подібних результатів.

С.О.Борисевич (Київ)